

dien mirhamia eli kärpässiä. Hän lausui Setälälle ostjakkisamojediksi sientä ojentaessaan, että ”Tavalliset ihmiset juovat viinaa. Suuret tietäjät syövät kärpässiä. Ota sen vuoksi vastaan tämä samojedilainen kärpässi. Syö se, ja syötyäsi työtä jatkaessasi tee suuren šamaanin tavoin ihmeitä heimomme hyväksi”.

Setälän vaikutus ulottui pitkälle – niin pitkälle, että hänen nimensä löytyi Lingua-phonon myynnissä olevia kielikursseja esitteleviltä verkkosivuilta vielä vuonna 2005. Setälä näet aikanaan laati poikansa Vilho Setälän avustuksella suomen keskustelukurssin, joka sisälsi oppikirjan ja levysarjan, jossa äänessä ovat Setälän itsensä lisäksi Erkki ja Irene Airas. Keskustelukurssin kannattajina mainitaan muiden muassa tasavallan presidentti, valtioneuvosto, useimmat virastot. Kurssin 30 luentoa tarjoavat mielenkiintoisen ajan-kuvan ja opastavat, miten keskustella esi-

merkiksi vaatturilla tai ravintolassa. Aivan sellaisenaan sotia edeltävänä aikana laadittua kurssia ei kuitenkaan loppuun saakka myyty, vaan jossakin vaiheessa sitä olivat uudistaneet Simo E.-W. Laine, Kalevi K. Malmström ja Aila Laine. Kielikurssin alkuperäinen versio kuuluu niin ikään Suomen kielen nauhoitearkiston kokoelmiin.

Setälästä on toki jäänyt paljon muutakin jälkeen Kansallisarkiston ja muiden arkistojen kokoelmiin. Jopa Kotikielen Seuran arkistossa, joka on osa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistoa, on vähäinen Setälä-kokoelma, joka sisältää arkistoluettelon mukaan muun muassa ”Arvo T. Inkilän muistiinpanoja, aikalaisten haastatteluja, kirjeitä, pika-kirjoitusmuistiinpanoja sekä hautajaisohjelman ja muistosanat”.

TONI SUUTARI
etunimi.sukunimi@kotus.fi

Setälän suuren sanakirjaohjelman tausta

”Aikomukseni oli jo muutamia vuosia sitten tehdä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle ehdotus suomenkielen sanavarojen keräämisestä, mutta päätin sitten kuitenkin lykätä ehdotuksen tekemisen tuonnemmaksi, kunnes samalla saattaisin itse tarjota seuralle apuani muutamain valmistavien töiden suorittamisessa. Seuran sihteerille F. W. Rothstenille meidän tulee olla suuresti kiitolliset siitä, että tämä asia hänen viime marraskuun kokouksessa tekemänsä ehdotuksen johdosta, aikaisemmin kuin mitä muuten olisi tapahtunut, tulee päiväjärjestykseen Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa. Niinikään on erittäin ilahuttava asia, että seura jo on puolestaan puheenalaista hanketta katsonut kannatettavaksi.

Suomenkielen sanavarojen mahdollisuutta myöten täydellinen kerääminen ja julkaiseminen on sangen laajaperäinen asia, ja jos tahdotaan tyydyttää sekä tieteen että käytännön vaatimuksia, en usko sitä voitavan tehdä yhdellä Littrén tai Dalinin tapaisella selittävällä sanakirjalla, vaan siihen tarvittaisiin kolme eri teosta. Nämä teokset olisivat: 1) Kansan-kielen sanakirja, 2) Vanhemman kirjakielen sanakirja, sekä 3) Nykyisen kirjakielen sanakirja.”

E. N. Setälän Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa vuonna 1895 esittelemä suunnitelma suomen kielen sanakirjatyön edistämiseksi tunnetaan suurten sanakirjahankkeiden alkusanoina (Setälä 1896: 89). Setälä oli muutamaa vuotta aikai-

semmin astunut virkaansa suomen kielen ja kirjallisuuden professorina ja oli voimiansa tunnossa käynnistämässä tieteellisesti ja yhteiskunnallisesti merkittäviä hankkeita ja edistämässä suomen kielen yhteiskunnallista asemaa. Sanakirjasuunnitelma kasvoi pian ulos alkuperäisestä muotistaan. Sanakirjoista tuli kansallisia suurhankkeita, joita suunniteltiin koko Setälän pitkän tieteellisen uran ajan ja jotka jäivät useiden seuraavien sukupolvien iloksi ja vaivaksi vuosikymmenien ajaksi. Alkuperäisessä ohjelmassa mainituista kolmesta päähankkeesta kaksi ensimmäistä – *Suomen murteiden sanakirja* ja *Vanhan kirjasuomen sanakirja* – ovat edelleen tekeillä. Kolmas, *Nykysuomen sanakirja* (1951–1960) valmistui jo yli viisikymmentä vuotta sitten ja on ehtinyt saada uusia jatkajia, kuten *Suomen kielen perussanakirjan* (1990–2001) ja *Kielitoimiston sanakirjan* (2006–2012).

Yhdenkin sanakirjan laatimisen vaativuus oli periaatteessa Setälän tiedossa. Suunnitelmassaan hän hahmotti sanakirjojen erilaisuuden: niitä vaadittiin sekä tieteelle että käytännön tarpeisiin. Siksi hän kirjoitti, että tarvittaisiin kolme eri sanakirjaa, ei esimerkiksi ranskaksi tai ruotsiksi laadittujen yleissanakirjojen kaltaisia.

Ajatus sanakirjoista ei syntynyt tyhjästä, vaan ne olivat keskeinen osa Setälän tieteellistä toimintaa, näkemystä kielestä ja kieliyhteisön tarpeista. Hän tunsii suomalaisten sanakirjojen varhaisvaiheita Erik Schroderuksen (1632, 1637) ensimmäisestä suomenkielisestä sanakirjasta alkaen (Nummila 2010: 189; Setälä 1898) ja niistä käytyä keskustelua. Esimerkiksi Suomen murteiden sanakirjalla on monipolvinen syntyhistoria, yhteys 1800-luvulla kerättyihin murreaineistoihin. Ne johtivat asteittain lopulta 1920-luvulla järjestäytyneen Sanakirjasäätiön toimeen panemaan yli vuosisadan mittaiseen massahankkeeseen.

Sanakirjaohjelma oli myös loogista jatkoa Setälän jo koulupoikana Hämeenlinnan lyseossa omaksumille fennomaanisille

aatteille. Oppimistavoitteet ja -menetelmät olivat läheisesti kytköksissä opettajien taipumukseen kirjoittaa oppi- ja sanakirjoja. Esimerkiksi normaalilyseon lehtori Johan Gabriel Geitlin laati suurta suomalaislatinalaista sanakirjaa, Edvar Palander kirjoitti saksan ja venäjän lukukirjoja sanastoineen. Karl Erwest teki hiukan myöhemmin suomalais-saksalaisen sanakirjan. (Vares & Häkkinen 2001: 36–49.)

Ajatus murre-sanakirjasta

Suomen murteita oli kartoitettu eri tavoin 1800-luvun aikana. Lähes kaikki tuonaikaiset suomalaissyntyiset oppineet olivat kotoisin maaseudulta, murteiden maailmasta ja kulttuuriympäristöstä. Murteet olivat yksilöllisen kielikäsitteksen perusta ja pääsääntöisesti ensimmäinen kokemus kielestä, jota 1800-luvun jälkipuoliskolla kehittynyt suomenkielinen koulu- ja korkeakoulusivistys täydensi kaupungistuvan yhteiskunnan ja uusien sosiaalisten rakenteiden tarpeita varten. Kielen alueelliset variantit olivat mitä arkipäiväisintä ilmiötä, tavoitettavissa uudelleen milloin tahansa.

Suomen murteiden sanaston kartoittaminen liittyi kansallisten aatevirtausten tiedostamiseen ja tieteellisten tavoitteiden jäsentymiseen. Jo H. G. Porthan oli kirjoittanut, että suomen murteiden sanastoa olisi kerättävä talteen (Vilppula 1976). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran piirissä ajatus murre-sanakirjasta oli mainittu jo paljon ennen Setälän sanakirjaohjelmaa. J. W. Rothsten oli todennut vuonna 1868 seuran kielitieteellisessä osakunnassa kansankielen sanavarat ja puheenparren sisältävän teoksen merkityksen. Uudelleen ”murteissanakirjan” tarpeellisuuden nosti esiin A. A. Borenius puhuessaan Kotikielen Seurassa 1877. Sanakirjalla olisi hänen visionsa mukaan myös käytännöllinen päämäärä erottaa ”muukalaiset ainekset omista” eli edistää sanaston uudistamista. Sellaisen tarvetta painotti myös August Ahlqvist Kotikielen Seurassa 1879. Kymmenen

vuotta myöhemmin 1889 ehdotettiin jo, että kerääjiä varten laadittaisiin sanaluette-
loita ja keruuohjeita. (Mts. 67.) Kun Setälä
esitteli suunnitelmansa, Kotikielen Seura
ja Viipurilainen osakunta olivat jo käyn-
nistäneet sanastonkeruun. Setälä oli aloit-
tanut Kotikielen Seuran sihteerinä 1885 ja
toimi pitkäaikaisena esimiehenä vuodesta
1890 alkaen. Järjestelmälliseen laajamit-
taiseen keruuoperaatioon oli tosin vielä
pitkä matka (Vares & Häkkinen 2001: 142).
Kotikielen Seuran nimissä Setälä edisti
siis samaa asiaa, murteentutkimuksen jär-
jestäytymistä. Kotikielen Seuran vuosi-
kokouksessa 1894 hän painotti erikseen
murteiden sanastonkeruun merkitystä ja
mainitsi samassa yhteydessä myös van-
han kirjasuomen tutkimuksen. Kotikielen
Seura oli ylipäätään tärkeä tutkimushank-
keita koskevan keskustelun edistäjä perus-
tamisestaan lähtien, vaikka hankkeiden lo-
pullinen toimeenpano jäikin muiden vas-
tuulle. (Paunonen 1976: 321–325.)

Laajin loppuun saatettu suomen kie-
len sanakirjahanke oli 1800-luvun lopussa
Elias Lönnrotin suomalais-ruotsalainen
sanakirja. Sen vaikutus Setälän sanakirja-
käsitykseen on ilmeinen, vaikka esimer-
kiksi sanakirjaohjelmassa ei suoraan vii-
tata siihen. Se sisälsi myös murteista ke-
rättyä aineistoa, vaikka eri tarkoitusta
varten järjestettynä. Paljon myöhemmin,
Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sata-
vuotisjuhlien yhteydessä Setälä (1931: 2–3)
arvioi Lönnrotin sanakirjaa ja suhteutti
sen silloin jo käynnistyneisiin muihin
sanakirjahankkeisiin näin:

„Lönnrotin sanakirja” on tässä vielä
enemmän käsitetty laajasuuntaisen toi-
minnan symboliksi. Lönnrotin sana-
kirja semmoisenaan on suomen kie-
len tuntemisen suuri aarreaitta, huo-
limatta siitä, mitä nykyajan tiedemies
siitä ehkä kaipaakin. Sen jatkona ovat
olevat ne suuret aartehistot, jotka ovat
suunniteltuina, aineenkeruuasteella tai
tekeillä, suomen vanhan kirjakielen sa-

nakirja, johon jo on aineksia kerätty ja
joka on oleva tärkeä lähde suomen si-
vistyskielen historian tuntemiseen,
suomen kansankielen sanakirja, joka
on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran
toimesta alullepantu, mutta sittemmin
siirtynyt erityiselle järjestölle, sekä suo-
men nykykielen sanakirja, jota varten
työt vasta on käyntiin saatu. Mutta tä-
hän samaan piiriin saamme edelleen
lukea ne moninaiset etupäässä käytän-
nöllistä tarvetta varten syntyneet ruot-
sin, latinan, kreikan, saksan, ranskan,
englannin, venäjän, viron sanakirjat –
–.

Lönnrot oli muun toimintansa ohessa
sitoutunut sanakirjan laatimiseen vii-
meistään vuonna 1840. Senaatti myönsi
hänelle tuolloin kahden vuoden virkava-
pauuden, jotta hän toimittaisi ”täydellisen
sanakirjan suomen kielestä”. Lönnrotin
sanakirjaan liittyi alusta alkaen erotta-
matta kysymys aineistosta ja sen hank-
kimisesta, joskin uudissanojen merkitys
oli huomattavasti suurempi kuin kattavan
kansankielisen aineiston keruu. (Anttila
1931 osa 2: 4–14, 256–269.)

Merkittävä innoittaja sanakirjaohjel-
malle oli epäilemättä vuonna 1883 perus-
tetun Suomalais-Ugrilaisen Seuran käyn-
nistämä laaja suomalais-ugrilaisen kiel-
ten parissa tehtävä kenttätö, joka tähtäsi
tutkittavien kielten kieliopin kartoittami-
seen, sanaston ja sanakirja-aineiston ke-
ruuseen sekä kielenäytteiden kokoami-
seen. Saamelaiskielten, mordvan ja ma-
rin tutkimus oli lähtenyt käyntiin. Setälä
oli itse tehnyt onnistuneen matkan suo-
men lähisukukielten puhuma-alueille ja
kerännyt liivistä, vatjasta ja vepsästä jo
merkittävän aineiston. Hän kuului lähes
viisi vuosikymmentä Suomalais-Ugrilai-
sen Seuran ydinryhmään, ensin sihtee-
rinä ja vuodesta 1909 alkaen kuolemaansa
asti esimiehenä. Esimieheksi tultuaan hän
heti otti kantaa suomalais-ugrilaisista kie-
listä laadittavien sanakirjojen toimitusta-

paan (Korhonen, Suhonen & Virtaranta 1983: 179–195; Korhonen 1986: 139; Setälä 1911).

Varsinainen lähtölaukaus järjestelmälliselle suomen murteiden sanastonkeruulle annettiin ensimmäisen maailmansodan tiimellyksessä. Sitä varten perustettiin Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö, jonka tehtävänä oli ”suomen kielen sana-aarteiden kerääminen, järjestäminen ja julkaiseminen”. Aineistonkeruu tapahtui improvisoiden, usein puhtaasta asianharrastuksesta. Jälki oli puutteellista ja epätasaista, ja koko keruulla oli tilapäinen luonne, kuten Vilpula (1976) toteaa katsauksessaan Suomen murteiden sanakirjan varhaisvaiheisiin. Kerättyjen sanalippujen määrä ylitti kuitenkin miljoonan jo vuonna 1922, kelvoton ja toisteinen materiaali mukaan luettuna. Sanakirjaosakeyhtiön perillinen, valtiorahoitteinen Sanakirjasäätiö perustettiin muutamaa vuotta myöhemmin vuonna 1925. Setälä oli jo kauan ennen jäänyt syrjään sen toteutuksesta.

Sana

Setälän sanakirjaohjelman taustalla on opillinen yhteys hänen muuhun kielitieteelliseen toimintaansa. Hänen opintomatkoillaan eurooppalaisiin tutkimuskeskuksiin ja aineistonkeruumatkoillaan itämerensuomalaisten kielten puhuma-alueille vuosina 1888–1889 oli valtava merkitys hänen harjoittamalleen empiiriselle tutkimukselle ja sen tieteenfilosofiselle perustalle. Ruotsissa Setälä näki, kuinka nuorgrammaattista oppia sovellettiin käytännön opetuksessa ja tutkimuksessa. Hän oli vaikuttanut Uppsalan yliopistossa näkemästään seminaarityökentelystä ja otti sen käyttöön Suomessa. Saksassa hän tapasi senaikaisen kielitieteen teorian kansainvälisiä kärkinimiä, kuten Karl Brugmannin ja August Leskienin. Nuorgrammatiikan tärkein työväline oli äännehistoria ja tutkimuskohde sana, itsenäisen merkityksen perusyk-

sikkö. Vaikka Setälä oli hyvin perehtynyt myös kieliooppiin ja laatinut kuuluisan lauseoppinsakin, kaiken hänen aikakautensa kielitieteellisen tutkimuksen alussa oli sana.

Sanan merkitys Setälän ajan kielitieteellisen käsityksen perusyksikkönä näkyy hänen luonnehtiessaan H. G. Porthanin elämäntyötä tämän kuoleman 100-vuotispäivän yhteydessä:

Porthanille oli selvillä, että kieli on inhimillisen kulttuurin tuote, joka kasvaa ja kehittyy inhimillisen kulttuurin mukana, että ihmiskieli on kulkenut rinnan ihmisajatuksen kanssa ja kuvastaa ajatuksen – se on: inhimillisen kulttuurin kehitystä. Hän näki siis asiat sanojen takaa. Se ajatus, että kieli saattoi valaista kansojen historiaa, ei ollut tosin aivan uusi, mutta sillä tavoin käytettynä kuin Porthanilla se kuitenkin oli uusi. (Setälä 1904: 210.)

Sanoilla oli tällä tavalla nähtynä myös laajempaa merkitystä kansan varhais historian valaisijana, M. A. Castrénilta periytyneen ja välillisesti kielentutkimuksen suuriin tehtävänantoihin kuuluvan kysymyksen avaimena. Myös Vilhelm Thomsen, yksi merkittävimmistä Setälän oppi-isistä, oli osoittanut, mitä kaikkea sanastohistorian ja varhaisten kieli-kontaktien avulla voitiin todistaa. Temaattisesti järjestetyt sanastoryhmät ovat Thomsenista lähtien kuuluneet etymologiseen traditioon. *Maailmanhistoria*-kokoelmateokseen vuonna 1916 kirjoittamansa katsauksen ”Suomensukuisten kansojen esihistoria” Setälä perusti johdonmukaisesti eri sanastokerrostumien ja kulttuurisanojen tunnistamiseen:

Se mitä nyt jo voimme tietää, on siksi paljon, että me, käyttämällä kielellisiä todisteita ja havainnollistuttamalla näitä kansatieteen hankkimalla ainesvarastolla, voimme luoda itsellemme

jonkinlaisen käsityksen «uraalilaisen kantakansan» elämästä. (Setälä 1916: 478.)

Kielelliset todisteet olivat sanastollisia, sanojen etymologiaan perustuvia. Sanastontutkimus ja erityisesti etymologia oli myös muuten Setälän lingvistinen lempilapsi. Hän kirjoitti lukemattoman määrän pienoistutkielmia eri sanoista ja niiden alkuperästä. Lauri Kettunen kertoo muistelmissaan (1945: 222), että sanastohankkeisiin tähtäävät apurahahakemukset tuottivat keskimäärin parhaan tuloksen Setälän hallinnoimien varojen käsittelyssä.

Etymologiset sanakirjat

Setälän sanakirjaohjelma täydentyi myöhemmin suomen kielen etymologisella sanakirjalla, jota hän ei vuosien 1895–1896 suunnitelmassaan mainitse eksplisiittisesti. Ajatus etymologisesta sanakirjasta oli idullaan jo varhain, kuten hiukan nihkeä suhtautuminen Otto Donnerin (*Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-ugrischen Sprachen*, 1874) ja József Budenzin (*Magyar-ugor összehasonlító szótár*, 1873) vertaileviin uralilaisiin sanakirjoihin osoittaa. Etymologisissa sanakirjoissa kumuloidui deskriptiivisen, vertailukelpoisen sanakirja-aineksen ja sanakirjojen tarve, onhan etymologisen tutkimuksen perustavoite selittää murteiden ja kielten välisiä sanastollisia suhteita.

Välillisesti etymologinen sanakirjakin on piilotettu sanakirjaohjelmaan, jossa Setälä mainitsee kansankielen sanakirjan täydennykseksi tarvittavan *lyhyemmän keräelmä-sanaston*. Siihen otettaisiin mukaan Setälän sanoin 1) vanhat balttilaiset, germaaniset ja slaavilaiset lainasanat, 2) sivistyskäsitteiden nimet ja 3) »sanat, jotka yleis- tai kielihistoriallisessa, semasiologisessa tai muussa suhteessa olisivat tärkeitä», siis kaikki sanat »joiden leviämisestä olisi tärkeä saada niin seikkaperäisiä tietoja kuin suinkin».

Kun Setälä suunnitteli 1920-luvulla keskuslaitosta suomalaista ja kansainvälistä kulttuurintutkimusta varten, useista indoeurooppalaisista kielistä oli jo laadittu jonkinlainen etymologinen sanakirja. Julkisena suunnitelmana hän esitteli suomen kielen etymologisen sanakirjan Suomalais-Ugrilaisen Seuran vuosikokouksessa 2.12.1924 (Tanner 2007: 11). Ajatusta suomalais-ugrilaisesta tutkimuslaitoksesta hän oli kehitellyt jo 1890-luvulta lähtien (Salminen 2008: 133–139).

Kuten murre-sanakirjan yhteydessä, myös etymologisen sanakirjan juuren hän näki jo Porthanin toiminnassa ja oli puhunut siitä jo aikaisemmin. Suomen ylioppilaskunnan juhlassa 16.3.1904 pitämässään puheessa hän luonnehti Porthanin merkitystä seuraavasti:

– – samalla kuin hän [Porthan] keräili aineksia suomen kielen tuntemiseen ja tutki sen sanavarojen syntyä hän ulotti tutkimuksensa suomalais-ugrilaisiin kieliin jättäen sikseen nuo aina niihin aikoihin asti niin suositut vertailut heprean ja kreikan kielen kanssa. Ja hänen tutkijansilmänsä eteen kuvastui suuri tutkimusrakennus, jonka hän tahtoi pystyttää: suuri etymologinen suomalainen sanakirja, joka selittäisi suomen kielen sanat ja niiden alkuperän. (Setälä 1904: 211.)

Joulukuussa 1919 Setälä tarkasteli jälleen Suomalais-Ugrilaisen Seuran esimiehenä vuosikokousesitelmässään kielentutkimuksen tarpeita ja mahdollisuuksia perustellessaan tarvetta luoda »keskuslaitos suomalaista ja kansainvälistä kulttuurintutkimusta varten» (Setälä 1920, 1929 [1919]). Hän aloitti puheensa palaamalla lyhyesti samana syksynä kuolleiden Heikki Paasosen ja K. F. Karjalaisen muistoon, joka laukaisi huolen postumeiksi jääneiden aineistojen tulevaisuudesta. Setälä toisti puheessaan samat aiheet, joita vuosien 1895–1896 sanakirjaohjelma korosti, mutta

suunnitelma täydentyy etymologisella sanakirjalla:

Jo vuosien kuluessa on kerätty aineksia suomen kansankielen, vanhemman suomen kielen ja nykyisen kirjakielen sanakirjoja varten, joiden merkitystä ensiluokkaisina lähdekirjoina sekä tutkijalle että kelle kansalaiselle tahansa minun ei tarvitse tässä edes selittää. Sekä tutkimusta että myös ope-
tusta ja yleistä kansalaissivistystä varten olisi erinomaisen tärkeä etymologinen sanakirja, joka selittäisi suomen kielen sanojen alkuperän. (Setälä 1929 [1919]: 80.)

Porthanin perintönä vuonna 1904 esitetyt sanat tulivat nyt Setälän omasta suusta. Hän painotti samassa yhteydessä myös sitä, että tarvitaan kaikkien suomalais-ugrilaisten kielten sanakirjoja sekä etymologia tutkimuksia niiden sanastosta. Suomalais-Ugrilaisen Seuran 1880-luvulla käynnistämät tutkimusmatkat ja laajat

aineistonkeruuhankkeet asettuivat uuteen kontekstiin, välineeksi, jota tarvittiin suomen kielen varhais historian selittämisessä.

Sanakirjaohjelma Setälän toiminnan kuvastajana

Setälän sanakirjaohjelmaa (Setälä 1896) voidaan pitää jatkopuheenvuorona hänen virkaanastujaisesitelmässään hahmottelemaansa tehtäväjakoon kielen tieteellisistä ja käytännöllisistä tarpeista. Hänen kieli-käsitystään voi luonnehtia areaaliseksi sikäli, että suomen kielellä, sen lähisukukielillä ja niiden kontaktikielillä oli maantieteellinen konteksti. Kaupungistuvan ja laajenevan kansankielisen sivistyksen tarpeisiin tarvittiin toisenlaisia tavoitteita. Hänen oma kiinnostuksensa suomen kielen professorina ulottui pitkälle Suomen rajojen ulkopuolelle ja oli avoin moneen suuntaan.

Tämä näkemys toistuu sanakirjaohjelmassa. Sitä ei ole otsikoitu korostaen sen kauaskantoisuutta, ja sisältö on puhtaasti kuvaileva, hankesuunnitelma, ku-

Suomalais-Ugrilaisen Seuran 50-vuotisjuhlan yhteydessä 23.11.1933 oli prof. E. N. Setälän (takana seisomassa, toinen oik.) vastaanotto hänen asunnossaan Järvenpään Toimelassa. Kuva: Kotimaisten kielten keskus.

ten nykyään sanottaisiin. Suureksi sanakirjaohjelman määrittivät myöhemmät sukupolvet. Setälälle itselleen ohjelma oli käytännöllinen suunnitelma, samanlainen jollaisia hän oli tekemässä poliitikkonakin.

Esittäessään sanakirjaohjelmansa Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa vuonna 1895 Setälä oli keskellä tutkimuksen ja tiedepoliitiikan valtavirtaa, monessa mukana. Hän oli julkisuuden henkilö, jonka ajatuksia lainattiin ja sanomisia siteerattiin. Sisältö määrittyi usein myöhempien kontekstien mukaan. Niin kävi sanakirjaohjelmallekin. Alkusanoina kasvoi lumipallo, jonka kokoa Setälä tai kukaan hänen aikalaisistaan ei voinut ennustaa. Suuri sanakirjaohjelma, erityisesti kansankielen eli murteiden keruuoperaatio kohosi kansalliselle jalustalle samalla tavalla kuin kansanrunoutta ja -perinnettä tallennettiin kalevalaisen maailman ja karlianismin innoittamana.

Sanakirjaohjelmaa voidaan pitää Setälän näkemyksellisenä kiteytyksenä ajan-kohtaisista asioista. Ohjelman kolmesta pääkohdasta vanhan kirjasuomen sanakirjahanke kumpuaa ehkä vahvimmin Setälän omasta toiminnasta, perehtyneisyydestä kaikkiin julkaistuihin lähteisiin ja kiinnostuksesta arkistoista löytyviin vanhoihin aineistoihin. Suomenkielisen yhteiskunnan ja tiedeyhteisön vahvistuessa monet tiedepoliittiset kysymykset henkiloityivät Setälään voimakkaammin kuin ne todellisuudessa olivat. Sanakirjaohjelma on tyyppiesimerkki Setälän toiminnasta: innovatiivisuus ja ainutkertaisuus ei ole tärkeintä, vaan se yhdisti oman aikakautensa suuret kysymykset ja tiivistä kollektiivisen tavoitteen, jota muut ryhtyivät toteuttamaan.

Setälän suunnitelmasta kuultaa myös ajatus, että sanakirjojen laatiminen ei veisi kohtuuttomasti aikaa vaan ne valmistuivat hänen elinaikanaan. Oletettavasti hän piti tätä itsestään selvänä esittäessään toivomuksen kansallisesti merkittävistä perusteoksista. Viimeistään kahden

merkittävän suomalais-ugrialaisten kielten tutkijan, Setälän sukupolveen kuuluneiden Heikki Paasosen ja K. F. Karjalaisen kuolema elo-syyskuussa 1919 kahden viikon välein havahdutti hänet kiinnittämään huomiota postuumeihin aineistoihin ja hankkeiden loppuun saattamiseen (Setälä 1929 [1919]: 80).

Visioimistaan sanakirjoista Setälä pääsi eläköidyttyään toteuttamaan itsekin yhtä, suomen kielen etymologista sanakirjaa Tutkimuslaitos Suomen suvun käynnistettyä toimintansa 1930 (ks. lähemmin Tanner 2007). Etymologinen tutkimus edusti sellaista sanasta lähtevää tutkimussuuntausta, johon Setälä oli henkilökohtaisesti vahvimmin sitoutunut, vaikka hänen merkityksensä kieliopin kuvaajana ja tiedepoliitikkona on saanut runsaasti enemmän huomiota.

RIHO GRÜNTAL
etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Lähteet

- ANTTILA, AARNE 1931: *Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta* 1–2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 190. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KORHONEN, MIKKO – SUHONEN, SEPPO – VIRTARANTA, PERTTI 1983: *Sata vuotta suomen sukua tutkimassa*. Helsinki: Weilin & Göös.
- KORHONEN, MIKKO 1986: *Finno-Ugrian language studies in Finland*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA 2010: 1600-luvun sanakirjojemme suomalaissanasto ja sen alkuperä. – *Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010* s. 189–202. Suomalais-Ugrialaisten Seuran Toimituksia 259. Helsinki: Suomalais-Ugrialaisten Seura.
- PAUNONEN, HEIKKI 1976: Kotikielen Seura 1876–1976. – *Virtittäjä* 80 s. 310–432.
- SALMINEN, TIMO 2008: *Aatteen tiede*.

- Suomalais-Ugrilainen Seura 1883–2008.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1172. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SETÄLÄ, E. N. 1896: Suomalaisen sanakirjatyön ohjelmasta. – *Suomi* 3:13 s. 89–95.
- 1898: Ensimmäinen suomen kielen sanakirja. – *Kirjailija-albumi 20-vuotisen kustantajatoimen johdosta 1878–1898* s. 311–317. Porvoo: Werner Söderström.
- 1904: H. G. Porthan Suomen kansallisen tieteen perustajana. – *Valvoja* s. 207–214.
- 1911: Ein Plan für finnisch-ugrische Wörterbücher. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 9 s. 1–16.
- 1916: Suomensukuisten kansojen esihistoria. – *Maailmanhistoria II* s. 476–516. Helsinki: Tietosanakirja-Osakeyhtiö.
- 1920: Valvoja. Keskuslaitos suomalaista ja kansainvälistä kulttuuritutkimusta varten. – *Valvojan Kalevalavihko* s. 57–67.
- 1929 [1919]: Keskuslaitos suomalaista ja kansainvälistä kulttuuritutkimusta varten. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 43 s. 71–81.
- 1931: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura satavuotias. – *Virittäjä* 35 s. 1–5.
- TANNER, SATU 2007: *Salaperäinen suomen suku*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk3/Suomen_suku.pdf (24.2.2014).
- VARES, VESA – HÄKKINEN, KAISA 2001: *Sanan valta. E. N. Setälän poliittinen, yhteiskunnallinen ja tieteellinen toiminta*. Helsinki: WSOY.
- VILPPULA, MATTI 1976: Murren sanakirjan etäistä taustaa. – Tuomo Tuomi (toim.). *Sanojen taivalta. Puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa* s. 67–70. Suomi 121:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

E. N. Setälä – hämmästyttävän nykyaikainen etymologi

Jo ennen Setälää suomalaisessa etymologian tutkimuksessa on karkeasti erotettavissa kaksi linjaa, jotka molemmat ulottuvat tähän päivään saakka. Ensinnäkin on tutkijoita, jotka ovat kiinnostuneita suomesta ja sen sukukielistä, mutteivät pidä naapurikielten osaamista kovin tärkeänä. Näitä etymologeja kiehtovat tavallisesti yhtäläisyydet suomessa ja muualla uralilaisessa kieliperheessä samankuuloisten sanojen välillä. Niitä he mielellään yhdistelevät laajoiksi sanapesyeiksi uskoen löytävänsä niistä ikivanhoja, unohtuneita yhteyksiä sanojen merkityksen ja äänneasun välillä ja pitävät äännesymbolistisista, ekspressiivisistä ja deskriptiivisistä selityksistä.

Toiseksi on etymologeja, jotka pitävät tärkeänä paitsi sukukieltemme myös kaikkien niitä ympäröineitten erisukuisten, useimmin indoeurooppalaisten kontakti-

kielten osaamista. He asettavat niin laina-etymologioille kuin omaperäisille rinnastuksillekin yhtä ankarat tarkan äänteellisen ja merkitysvastaavuuden kriteerit eivätkä mielellään spekuloi vaikeasti todistettavilla väitteillä muodon ja merkityksen muinaisista yhteyksistä. Tähän jälkimmäiseen joukkoon kuului E. N. Setälä.

Setälää ja Setälän koulukuntaa on vuosikymmeniä myöhemmin syytetty jopa lainasanavastaisuudesta (etenkin Nilsson 2001: 181). Väite ei voisi olla kauempana totuudesta. Setälä jatkoi tärkeimmän opettajansa ja myöhemmän apensa, tanskalaisen Vilhelm Thomsenin työtä tutkimalla itämerensuomen tunnettuja lainakerrostumia – balttilaista, germaanista ja slaavilaista. Toki Setälä selvitti myös uralilaisten kielten keskinäisiä sanastosuhteita ja löysi useitten suo-